

Arkeologisk befaring av Bleik, gnr 39, bnr flere i Andøy kommune, Nordland.

**Nasjonal turistvei - innspill som grunnlag for revisjon av
reguleringsplan for Bleik**

Flyfoto av Bleik, etter at moloen var bygget i 1937. Skannet foto fra John R. Norheim

**Rapport ved arkeolog Keth Lind, Tromsø Museum
og arkeolog Lars Erik Narmo, Nordland fylkeskommune**

Saksnr 200603207

Nordland fylkeskommune
Kulturminner i Nordland
30. november 2006

Innledning

Befaringen av Bleik i felt 26. og 27. oktober 2006 ble utført som et samarbeidsprosjekt av arkeologene Keth Lind, Tromsø museum og Lars Erik Narmo, Nordland fylkeskommune.

Bakgrunnen for befaringen er revisjon av reguleringsplan for Bleik fra 1984. Vestsiden av Andøya er en av 18 fremtidige nasjonale turistveier i Norge. Bleik er en av hovedattraksjonene på grunn av kulturlandskap og bebyggelse. Bevaring av deler av den bevaringsverdige bebyggelsen på Bleik er et av tiltakene til Statens vegvesen/Nasjonalt turistvei. Revisjon av reguleringsplanen skal gi rammer for ny bebyggelse og se på muligheter for fortetting og næringsutvikling – og det skal lages en tiltaksplan for deler av den bevaringsverdige bebyggelsen. Det er et mål å først og fremst foredele de kvalitetene som allerede finnes på Bleik (jf. brev fra Statens vegvesen til Nordland fylkeskommune datert 12.09.2006/saksnr i dokulive 200603207-2).

Vegvesenet har engasjert Borealis Arkitekter til å forestå utarbeidelsen av den reviderte reguleringsplanen. Vår rapport tenkes innarbeidet som en del av grunnlaget i arbeidet med utarbeidelsen av reguleringsplanen.

Vårt arbeid gjelder stedfesting og avgrensning av kjente automatisk fredete kulturminner (overflatebefaring med bruk av jordbor og intervju). Et grunnlag i forståelsen av bosettingsforholdene i middelalder og forhistorisk tid er vurdering av stedet som en historisk struktur. Dypstrukturen i fiskeværet er ikke umiddelbart tydelig ved første øyekast, men tydelig nok i skjæringspunktet mellom arkeologien (det som ligger under bakken) og nyere tid (det som står over bakken). Vi sammenfatter her vårt inntrykk av Bleik som en helhetlig struktur med vekt på automatisk fredete kulturminner. Tiden har ikke vært tilstrekkelig for å samle eller analysere alt relevant materiale, men foreliggende rapport er forhåpentligvis et tilstrekkelig innspill til reguleringsplanen.

Metode

Utgangspunktet for vårt feltarbeid er beliggenhet og avgrensning av kjente opplysninger i topografisk arkiv ved Nordland fylkeskommune (kopi fra Tromsø Museum) og opplysninger fra fornminneregisteret "Askeladden". Det gjelder:

- Kritisk etterprøving av utbredelsen av to gårdshauger.
- Eksakt stedfesting av gravminner innenfor kjent avgrensning av gravfelt.
- Opplysninger om funn, hovedsakelig gravfunn, som ikke er stedfestet tidligere.

Videre har vi sett nærmere på støene i strandsonen og sommerfjøs i utmarksgjerdet på et markert ra bak bebyggelsen. Støene i strandsonen er tydelig på flyfoto (Norge i bilder). Intervju av Ellen Andersen, 87 år gammel, gjorde oss oppmerksom på sommerfjøsene. På grunnlag av intervju har vi også stedfestet det eldste kraftverket på Bleik. Opplysningene om kraftverket kom fra Olaug Westfjord, født i 1923 og kom til Bleik i 1947, som er nærmeste nabo til den gamle brannstasjonen (revet) og kraftverksdammen (gjenfylt).

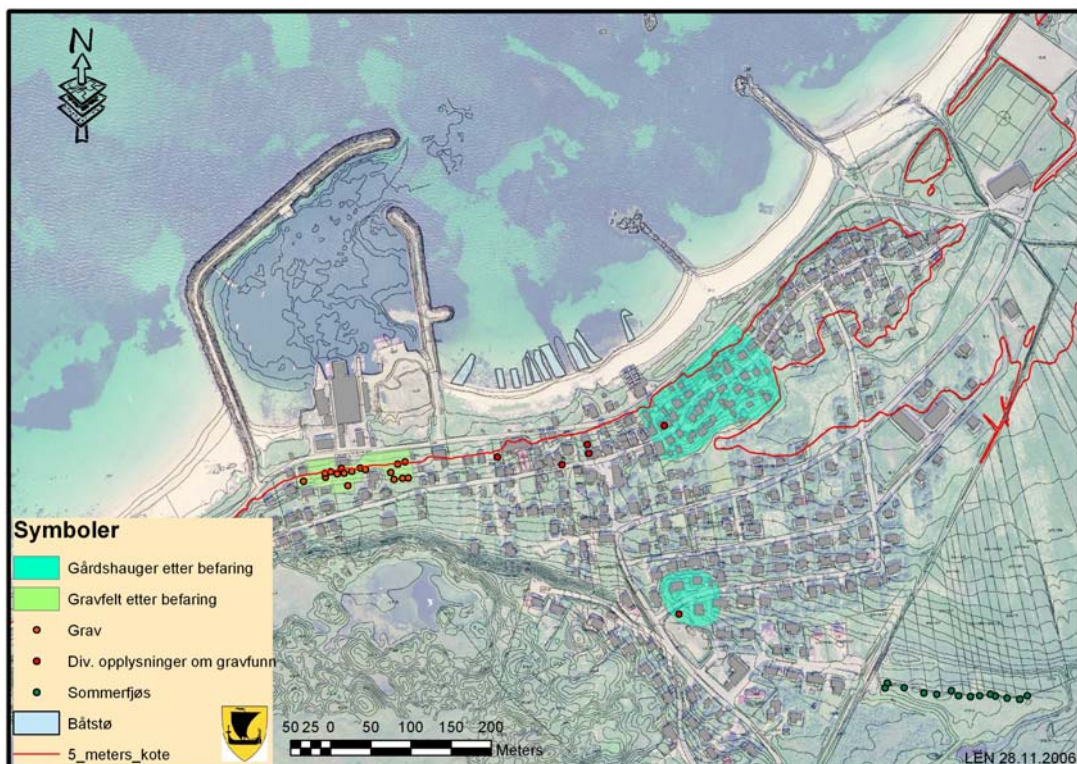
Gårdshaugene

Gårdshauger er karakteristiske kulturminner typisk for Nordland og Troms. Gårdshauger betegner bygningsrester og avfall etter bosetting over tid. Vanligvis er gårdshaugene markert som en tykk akkumulasjon kulturlag knyttet til bruken av torvhus mot bunnen og lag med rester etter trehus (laftahus) og etter-reformatorisk keramikk på toppen. På grunn av begrenset tilgang på luft er bevaringsforholdene for organisk materiale er særdeles god. Karakteristisk for gårdshaugene er således store mengder dyre- og fiskebein.

Oftest finnes kun en gårdshaug per matrikelgård, og gårdshaugene i Lofoten og Vesterålen ligger vanligvis på dagens bruk nummer 1. Gårdshaugene markerer bosettingen frem mot utskiftingen omkring midten av 1800-tallet. Etter utskiftingen ble brukene, som før stod samlet i et tun, spredt som enkeltgårder på den enkeltes eiendom. Enkeltbruk på rekke og rad langs stranda mellom sjøen og fjellet er et karakteristisk trekk ved det nordnorske landskapet i dag. I noen tilfeller, slik som på Bleik, står bebyggelse fortsatt tett på gårdshaugen.

Gårdshaugenes alder er omdiskutert, men de eldste har dateringer tilbake til begynnelsen av eldre jernalder (århundrene omkring Kristi fødsel).

Bleik er spesiell ved to gårdshauger, hvorav den ene er blant de eldste i Nord-Norge (se videre).

Figur 1 Beliggenheten av gårdshaugene på Bleik, stedfestede forhistoriske graver og 5 meters koten.

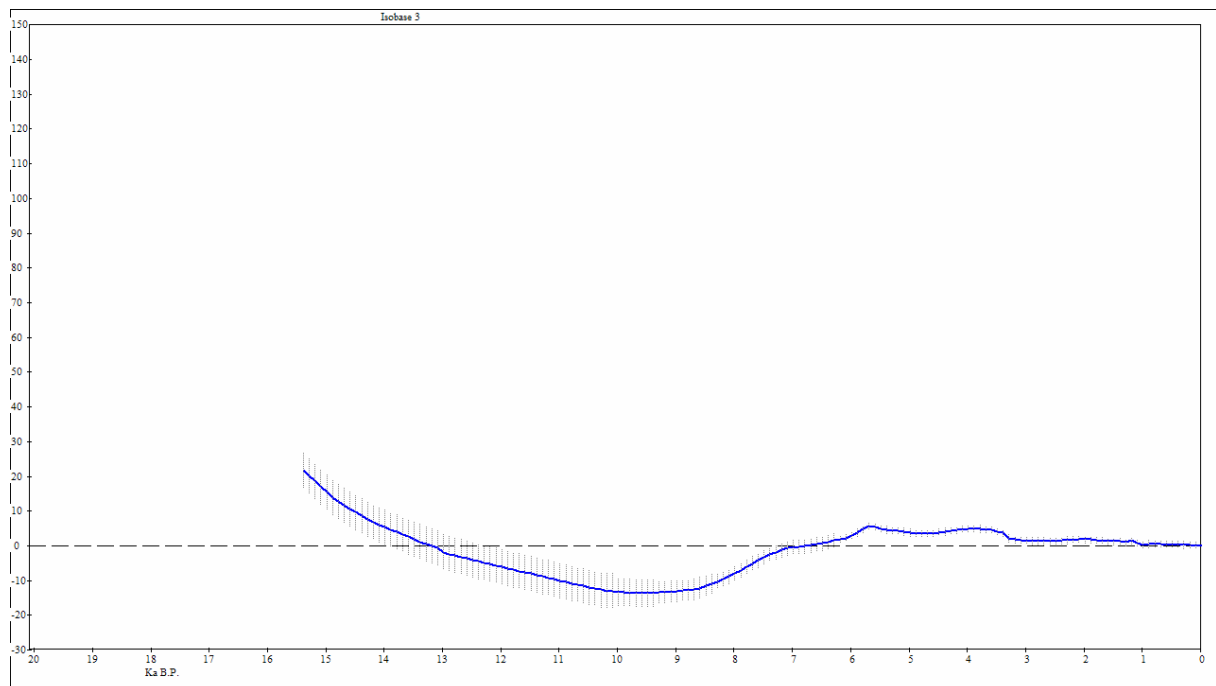
To gårdshauger på Bleik kan ha sammenheng med:

1. Endring av havnivået som endret landinga til gårdshaugene
2. Endring av ervervsmessig tilknytning fra "gårds-gårdshaug" til "fiskeværshaug".

Figur 1 viser beliggenheten av de to gårdshaugene i forhold til fem meters koten. Øvre gårdshaug er delvis undersøkt av Roger Jørgensen ved Tromsø Museum i 1980-1981. Nedre gårdshaug er ikke undersøkt annet enn mindre forvaltningsmessige tiltak.

Ved befaringen ble vi oppmerksom på at vestre del av "Bleklandsbyen" ligger på morene, mens østre del er på en sanddyne. Skillet mellom morene og sand er området for nedre gårdshaug. Østre del av Bleik er vesentlig endret som følge av sandflukt og endret havnivå, men spørsmålet er om det skjedde så sent at det også endret landinga til øvre gårdshaug?. Kartet figur 1 (se også figur 3) viser at et høyere havnivå gir øvre gårdshaug mulighet for landing i ei vik beskyttet av et fremskutt nes. Når ytre del av neset er en sanddyne som kan være dannet senere, antyder grensen for morenen hvor godt beskyttet denne havna egentlig var. Øvre gårdshaug ville trolig hatt en av de best beskyttede naturlige havnene langs yttersiden av Andøya med et havnivå 4 – 5 meter over dagens.

Strandforskyvningskurven for yttersiden av Andøya fremgår av figur 2. Kurven viser tre ulike nivåer de siste 6000 år, der eldste nivå tilsvarer tapesstrandvollen omkring 7 meters koten. Nivået mellom 3000 – 1000 år før nåtid (ukalibrerte dateringer), ligger lavere. Det er vanskelig å lese små forskjeller ut av kurven, men nivået frem mot 1000-tallet tilsvarer trolig omkring 4 meter over havet. 4 meterskoten er for øvrig nivået for lavest dokumenterte gravhaug i strandgravfeltet på Bleik fra jernalder (se videre). Kurven viser en mulig tilknytning mellom den beskyttede havna og øvre gårdshaug i perioden tidlig metalltid og jernalder. Strandforskyvningskurven viser også at bukta trolig ble lukket i overgangen mellom yngre jernalder og middelalder (ca 1000 år etter Kristus). Omlegging av havna, som følge av et endret havnivå, kan ha medført flytting fra øvre til nedre gårdshaug.

Figur 2 Strandforskyvningskurven for ytre del av Andøya (laget med programmet Sealevel32, utviklet av Jakob Møller, Tromsø Museum).

Øvre gårdshaug på Bleik er som nevnt blant de eldste undersøkte gårdshaugene i Nord-Norge. Gårdshaugen er en av svært få med funn som eksklusivt tilhører jernalderen. Vanligvis har de eldste gårdshaugene funn fra både jernalder og middelalder. Roger Jørgensen følger om dateringen;

”De konklusjoner vedrørende bosetningas kronologiske forløp en kan trekke på grunnlag av 14C-dateringene og artefaktene er at bosetningen ble etablert i eldre romertid og opphørte i vikingtid. Ei 14C-datering, T-4328, fra bunnlaget i et av de felt som blei utgravd i 1981, kan peke mot bosetting alt i keltertid” (Jørgensen 1984:67).

Dateringene fra øvre gårdshaug støtter antagelsen om flytting av bosettingen til yngre gårdshaug på grunn av endrede havneforhold. Eventuell datering av bunnlagene i nedre gårdshaug til vikingtid kan styrke hypotesen.

Den andre hypotesen, som også innebærer flytting av bosetting fra øvre til nedre gårdshaug, bygger på endret økonomi. Det vil si endring fra gårdsbosetting med vektlegging av åkerbruk og husdyrhold (gårds-gårdshaug) til fiskeværsbosetting der man drev fiske for salg. Det vil si endring av bosted på grunn av vektlegging av fiske– fra gårdsbruk med relativ tilknytning til sjøen til fiskerbosetting med nærhet til landinga som en overordnet faktor i struktureringen av bosettingen.

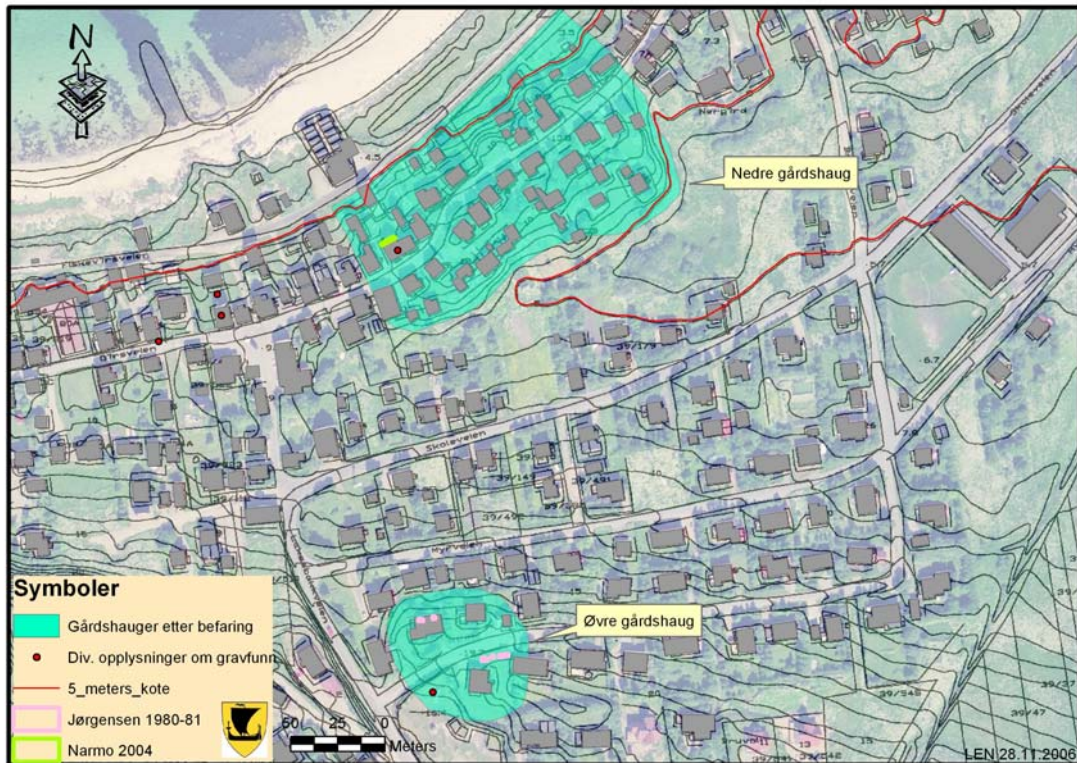
Salgsfisket i Nord-Norge er trolig vesentlig eldre enn 1100-tallet da skriftlige kilder viser tiltagende tørrfiskhandel over Bergen. Imidlertid var tidlig middelalder et veiskille for salgsfisket som grunnlag for fast bosetting i Nordland. På grunn av manglende undersøkelser i nedre gårdshaug vet vi lite om den relative betydningen av husdyr versus fiskebein. Fra øvre gårdshaug foreligger den grundigste undersøkelsen av beinmateriale fra nordnorske gårdshauger. Noe overraskende kom Roger Jørgensen frem til følgende konklusjon angående forholdet husdyr og fiske:

”Således er det sannsynlig at kjøtt- og melke-produktene fra feholdet på Bleik i jernalderen svarte for en noe mindre del av næringsbehovet enn de 72,9 % det fremgår av kcal-beregningene på grunnlag av det osteologiske materialet. Jordbruket, med særlig vekt på feholdet, kan i jernalderen ha stått i en ernæringsmessig mye sterkere stilling enn tidligere antatt.” (Jørgensen 1984:175-176).

En logisk videreføring av Jørgensens funn er jernalderbosetting med vektlegging av åkerbruk og husdyrhold som omstruktureres til fiskevær ved landinga når salgsfisket åpner muligheten for dette i tidlig middelalder. Det vil si en forskjell tilsvarende øvre og nedre gårdshaug på Bleik.

De to hypotesene bør ligge til grunn for videre undring over hvilket sted Bleik egentlig er.

Gårdshaugens utbredelse ble definert på nytt ved befaringen og ble fastsatt kartene viser. Vi har utvidet begge gårdshaugene noe i forhold til tidligere. Grunnlaget for vurderingen av utbredelse er observasjoner på overflaten.

Figur 3 Øvre og nedre gårdshaug med markering av Roger Jørgensens utgravninger 1980-1981 og Narmos utgraving (overvåking) av ei sjakt i 2004

Ytterligere feltarbeid er nødvendig for videre vurdering av gårdshaugenes utbredelse, tykkelse på kulturlag, grad av omroting, dybde på kjellere, beliggenhet av vannledninger, kloakk etc. og observasjoner som er gjort i den forbindelse. Et feltopplegg for innhenting av disse opplysningene bør kombineres med geofysiske metoder som georadar og magnetometer. De to metodene kan brukes hver for seg, men kan kombineres med fordel. Georadarens skanner ulike lag i undergrunnen. Magnetometerert karlegging av utbredelse av strukturer i undergrunnen ved måling av forstyrrelser i det naturlige magnetfeltet. De to metodene er ikke prøvd på nordnorske gårdshauger.

Kartet figur 3 viser fagarkeologiske utgravninger i gårdshaugene på Bleik. Det gjelder Roger Jørgensens utgravingsfelt på øvre gårdshaug i 1980-81 og Lars Erik Narmos utgraving av ei grøft for utvidelse av kjeller til Gårdsveien 56 i 2004 (nedre gårdshaug). Jørgensens utgravninger på øvre gårdshaug fremgår av hans magistergradsavhandling; "Bleik. En økonomisk/økologisk studie av grunnlaget for jernaldergården på Andøya i Nordland" fra 1984. Figur 3 viser utgravingsfeltene til Jørgensen digitalisert med ca 1 – 1,5 meters nøyaktighet (digitalisert fra georeferert skannet kopi av Jørgensens plantegning appendix nr 1.)

Narmos graving i Gårdsveien 56 gjaldt ei 8,0 x 1,2 meter bred grøft langs gavlen til huset mot bakgården, i område for tidligere nedlagt oljetank og andre tidligere inngrep. Rapporten er vanskelig tilgjengelig og hovedtrekkene gjengis derfor her. Stratigrafien i gårdshaugen

fremgikk best i NØ-del av den grøfta som ble gravd av arkeolog Lars Erik Narmo og gravemaskinførerne Tormod og Klaus Karlsen og den 30. juni 2004.

Figur 4 Profil som viser toppen av kulturlaget i nedre gårdshaug, bakgården til Gårdsveien 56 den 30. juni 2004. Foto Lars Erik Narmo, NFK.

Følgende stratigrafi påvist (jf. foto figur 4):

- 0 – 50 cm Brunt, marmorert omrotet gårdshauglag.
- 50 – 58 cm Påfylt sandlag (uten funn).
- 58 – 88 cm Omrotet kulturlag (brunt) med mye fiskebein
- 88 – 89 cm Sandstripe
- 89 – 95 cm Kulturlag (brunt) med mye fiskebein
- 95 – 96 cm Sandstripe
- 96 – 109 cm Kulturlag (brunt) med mye fiskebein, noe lær, småfebein, huggflis, trerester og enkelte stykker rødgods. Kulturlaget tolkes som et etter-reformatorisk lag, tilsvarende nivået under opprinnelig kjeller i huset.

Det ble ikke gravet dypere.

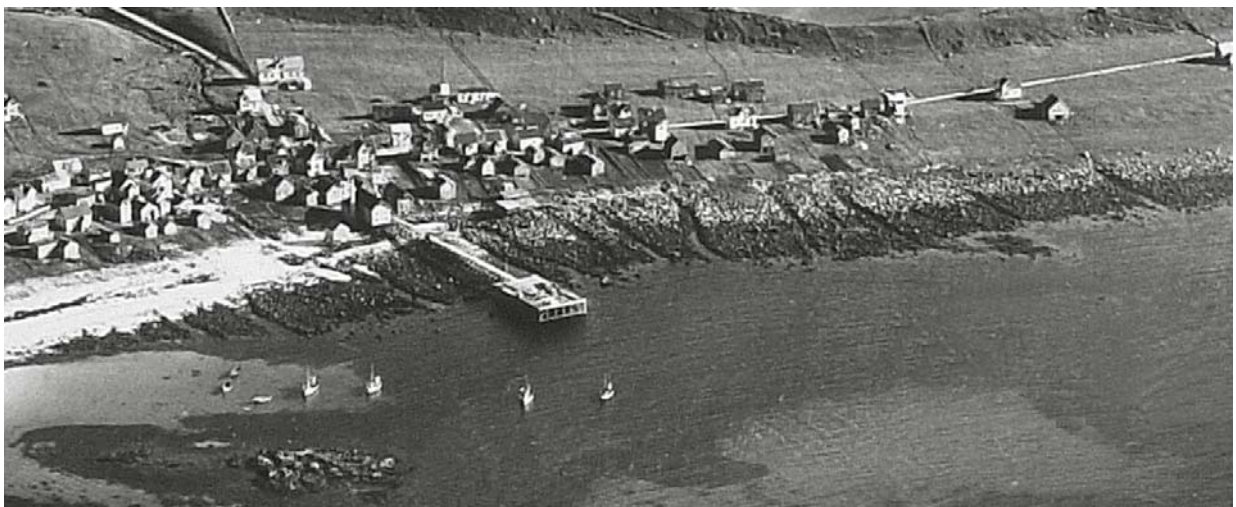
Etter-reformatoriske kulturlag ned til nivå 109 cm på dette stedet i gårdshaugen er nyttig kunnskap i den videre forvaltningen av gårdshaugen. Det er likevel et problem for vernemyndighet og brukere av gårdshaugen at vi ikke er bedre kjent med kulturlagene i nedre gårdshaug enn dette.

Strukturen i bebyggelsen, støer og sommerfjøs i nyere tid

Bebyggelsen langs gårdsveien svarer i følge 87 år gamle Ellen Andersen til **Nordgården** lengst øst, **Mellomgården** i midten og **Vestregården** lengst vest. Mellomgården svarer nøye til området for nedre gårdshaug.

Karakteristisk for bebyggelsen er bolighus langs begge sider av gårdsveien på toppen av det langstrakte høydedraget parallelt med sjøen. Det er fjøs på hver side av bakkeskåningene fra det langstrakte høydedraget (fjøs mot sjøen og fjøs mot land). Så vidt vi forstod Ellen Andersen er dagens karakteristiske mønster i bebyggelsen vesentlig påvirket av to forhold:

- a) Omlegging av fiske med overgang til motordrift der den gamle strukturen i stor grad ble slettet etter stormen i 1925. Molobyggingen på 30-tallet akselererte endringene ved endrede strømforhold som resulterte i nedsanding av den tidligere landinga. Det eldre mønsteret, før motorbåtens tid, var naust i forlengelsen av støene. Enkelte naust står fortsatt på opprinnelig plass. Så vidt vi kan se stod alle naustene i bakkefoten innenfor dagens "Fiskeværsveien". Etter stormen 1925 ble naustene erstattet av fjøs utover på 30-tallet. Det vil si at fjøs med den karakteristiske beliggenheten på sjøsiden hovedsakelig er tilpasning av fiskeværsstrukturen til ny fiske-, båt- og havneteknologi. Fjøsene inntil Fiskeværsveien markerer trolig eldre nausttuffer. Strukturen fremgår av flybildet fra 1930-tallet, figur 5. Bildet viser at naustområdene i Bleik lå rett ned for Vestregården, et forhold som også fremgår av orthofoto Norge i bilder, jf. støer i strandsonen. Gårdshaugen, tilsvarende Mellomgården, må derfor ha ligget litt til siden for landinga i Bleik
- b) Brukene i Nordgården, Mellomgården og Vestergården hadde sommerfjøsene i utmarksgjerdet, i bakkant av kystsletta. De tuftene vi har sett/kartlagt ligger på samme ra, jf. figur 1. Olaug Westfjord opplyste at rekken med tufter etter sommerfjøs i utmarksgjerdet fortsatte videre, omtrent til dagens barnehage. Det vil si frem mot elva. Tidligere gikk stier/veifar i rett linje fra bebyggelsen opp mot sommerfjøsene. Strukturen fremgår av flybildet figur 6.

Figur 5 Utsnitt av flyfoto fra 30-tallet som viser utbredelsen av båtstøene i strandsona og sammenhengen med naustområdene - naustene synes fjernet da bildet ble tatt.

Figur 6 Utsnitt av flyfoto fra Bleik på 30-tallet som særlig viser sammenhengen mellom bebyggelsen sommerfjøsene i utmarksgjerdet.

Modellen for bebyggelsen i fiskeværet er skissert forenklet i figur 9. Den gjelder fiskeværet før motorbåtens tid. Arkeologiske undersøkelser i gårdshaugen, i naustområdene, i sommerfjøsområdet etc. kan gi grunnlag for å vurdere hvor langt bakover i etter-reformatorisk tid eller middelalder man kan føre grunntrekkene i denne modellen, eller om strukturen eventuelt var organisert på andre måter.

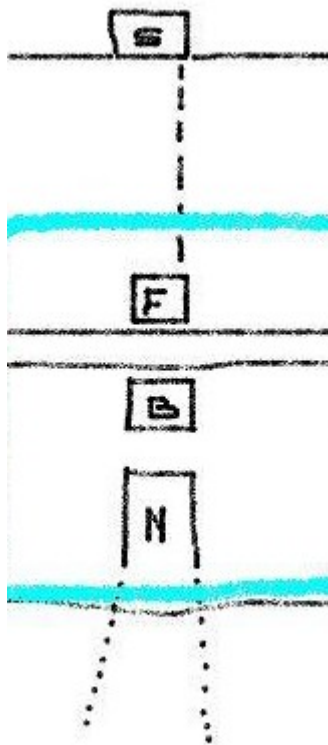
Figur 7 og 8 viser strukturen i figur 9 sett fra land.

Figur 7 Bleik, med naustene synlig ved sjøen. Perspektiv fra raet med Vestergården i forgrunnen (en dårlig kopi, men som likevel illustrerer modellen med stø, naust, bolighus og fjøs).

Figur 8 Bleik, samme perspektiv, men yngre bilde

Figur 9 Skisse av strukturen på Bleik. Blå=gårdshaugen, N=naust med stø, B=bolighus og F=fjøs på hver side av gårdsveien og sti til S=sommerfjøs i utmarksgjerdet.

Graver

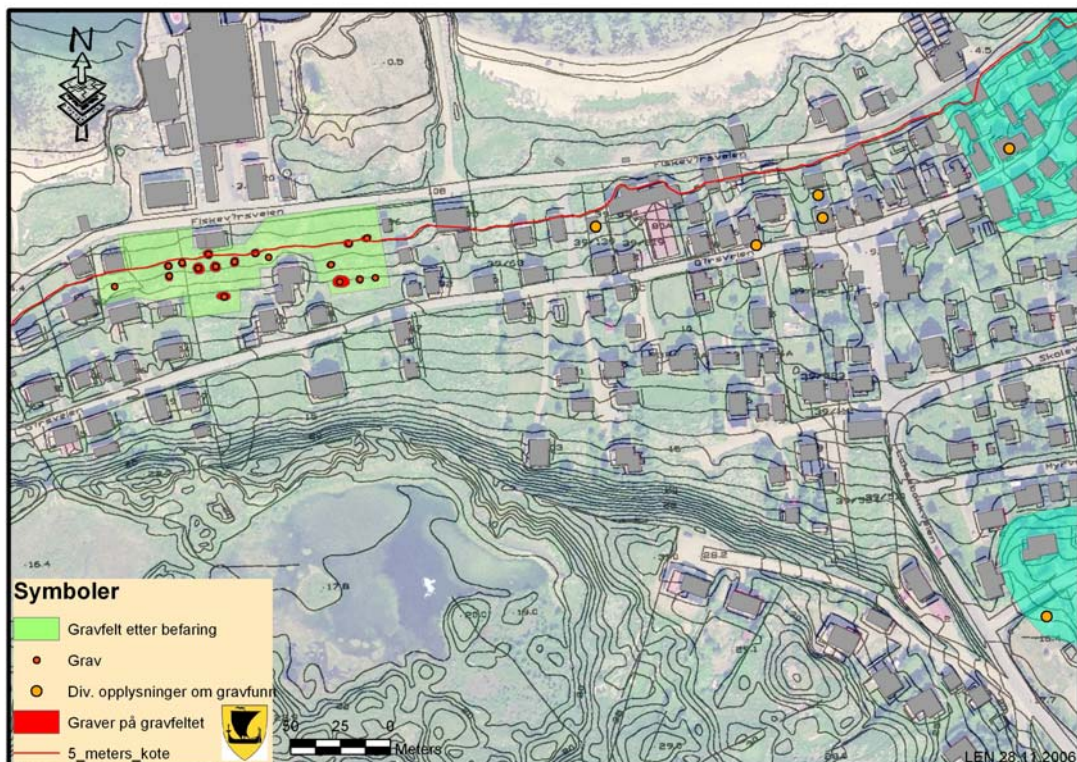
Foruten et gravfelt med kjent beliggenhet forelå en rekke opplysninger om gravfunn i topografisk arkiv. Opplysningene om tidligere gravfunn var ikke kartfestet og gav et noe forvirrende inntrykk. Er det noen systematikk i beliggenheten til de forhistoriske gravene?

Vi gikk over gravfeltet og stedfestet hver grav med GPS. Gravene kan være vanskelige å se for et utent øye., Med høyt gress om sommeren ser en kanskje bare de best markerte gravene. I topografisk arkiv fremgår lokalbefolkningens skepsis til at det faktisk ligger graver her og misnøye med fredningsområdet. Jo, gravene ligger her. Med kartet som fremgår av figur 10 og 11 mener vi det er fullt mulig for hvem som helst å gjenfinne gravene i terrenget.

Opplysninger om de ulike gravfunn på Bleik fremgår i en rapport ved Harald Egenes Lund datert 10.10.1954. Her oppsummeres følgende:

- Flere skjelleter er funnet i kanten på gårdshaugen, der Sigrud Jakobsens hus ligger.
- To skjelleter er funnet ved Peder Hansens hus.
- Like nedenfor over nevnte hus, ved uthuset, er det funnet to skjelleter.
- Funn av kvalbeinsplate med innrisset båtfigur, trolig del av gravfunn, rett utenfor huset til Asbjørn Wilhelmsen
- Ved fjøset til Olav Olsen skal det være funnet et skjellett.
- Et gravfunn med en arabisk mynt ca 50 meter øst for brannstasjonen

De nevnte funn er stedfestet på kartet figur 10.

Figur 10 Eksisterende gravfelt og opplysninger om tidligere gravfunn på Bleik

Figur 11 Gravfeltet på Bleik, kartlagt med GPS og PDA.

Funn sammen med skjelettene viser at de er førkristne graver fra jernalderen.

Gravene på Bleik speiler et stort strandgravfelt i jernalderen med utstrekning fra kanten av gårdshaugen (Mellomgården) til dagens gravfelt bak moloen. Feltet har trolig hatt utstrekning på ca 450 meter langs stranda, hvorav 140 meter er bevart i dag (jf. figur 10 og 11). Ser vi nærmere på den delen av gravfeltet som er bevart finner vi gravene på rekke. En tydelig rekke fremgår omkring 5 meterskoten. En noe mindre tydelig rekke graver/gravfunn ligger omkring 8 meters koten. Vi merker oss også at ingen graver i Bleik er påvist under 4 meters koten.

Strandgravfeltet på Bleik har trolig sammenheng med bosettingen på nedre gårdshaug. Det vil si at strukturen et strandgravfelt på samme høydedrag som bosettingen, i forlengelsen av denne. Gravene ligger således rett bak landinga, til siden for bosettingen. Sammenhengen mellom sjøen og de døde er trolig symbolsk betinget – et forhold man kan se mange eksempler på i Lofoten og Vesterålen.

Et gravfunn, som blant annet inneholdt en arabiske mynt, er et unntak. Funnet er gjort inntil kanten av øvre gårdshaug – i skråningen ned mot elva.

Lysverket fra 1904 – Norges eldste vannkraftverk

Odd Solhaug gir en malende beskrivelse av kjente forhold omkring etableringen av det første vannkraftverket i Norge (Bleik – en landsby ved havet, ei bok med stive permer utgitt av Bleik Vel i 2001). Av flere historier fortelles at Ivana Grøttjord og hennes to søsken lenge

satt å stirret forventningsfullt på den svarte pæra. Da strømmen kom "... tok de hverandre i hendene og danset rundt bordet og sang: "Det e glo i strengan – det e glo i strengan!" (Solhaug 2001:82). Lysverket på Bleik er omtrent samtidig, men noe tidligere enn Nusfjord og Sørvågen i Lofoten. Hammerfest var tidligere ute med gatelys, men den strømmen gikk på damp!

Grunnen til at tar med lysverket her, er mangelfull kunnskap om eksakt beliggenhet av verket i andre sammenhenger. Beliggenheten fremgår av foto (jf. figur 12), men verket er ikke stedfestet på kart.

Av flere informanter fikk vi påvist verket med beliggenhet som fremgår av figur 13. Heri inngår en dam, troa mellom dammen og lysverket, og turbinhuset. Troa er fjernet, men vi antar at dammen fortsatt ligger under fyllmasser ved barnehagen. Er det tilfelle kan den med fordel hentes frem igjen/restaureres som en del av et åpent vannspeil øverst i Laksebakken. Kraftverksbygningen skal visstnok eksistere fortsatt, gjenbrukt som hytte et sted på Bleiksmylene. Hytta er det i så fall Norges eldste turbinhus.

Olaug Westfjord opplyste også at det heter Laksebakken langs vegen opp mot den tidligere kraftverksdammen. Vassdraget var ei god lakselv før det ble lagt i rør/gjenfylt

Figur 12 Lysverket på Bleik fra 1904.

Figur 13 Kraftverket i Bleik fra 1904